

Sociologie en politicologie onderzoeken de politiek

door Wilfried DEWACHTER,

Navorsingsassistent van het Centrum voor Politieke studiën.

★

I. Een verwarde toestand.

De wetenschappelijke studie van de politiek is aktueel nog vrij negatief gekenmerkt. Deze studie is vandaag de dag nog niet veel meer dan een veelheid van namen en richtingen, disparaat naast mekaar. Het zoeken naar een eigen wetenschappelijkheid is nog gebrekkig en geeft soms een vertwijfelde indruk. De onverantwoorde scheiding die veel groter is dan een normale pedagogische opdeling in deelvakken, tussen de studie van de internationale politiek en de « politieke wetenschap » die de staat « dient » te onderzoeken, blijft onverminderd bestaan. De afbakening tussen « politieke wetenschap », sociologie en « politieke sociologie » is zeer onduidelijk en soms tegenstrijdig.

De wetenschappelijke studie van de politiek dient zich op dit ogenblik onder zeer verschillende benamingen aan. Men spreekt naast het staatsrecht, van politieke wetenschap, van politieke sociologie, van politicologie of politologie. Bovendien worden deelstudies en onderzoeken over sommige componenten van de politiek onder een rijke gamma van namen aangeboden : psefologie, elektorale rekenkunde, elektorale geografie, verkiezings-sociografie en -sociologie, stasiologie, sociologie van de staat, van het recht, van de democratie en van de politieke doctrines, psychologie van het politiek gedrag, besluitvormingsanalyses, onderzoek van de administratie, studie der internationale betrekkingen, internationale politiek, polemologie, irenologie, vergelijkende politiek, theorie van de politiek. Deze verscheidenheid, omdat ze pragmatisch, fragmentarisch en ongeordend tot stand komt, leidt tot onduidelijkheid, verwarring en onzekerheid. De verschillende scholen in de studie van het politieke, zoals het Amerikaanse « behaviorism » in de studie der instellingen en zoals

de « policy-oriented approach » in de studie der internationale betrekkingen, maken de zaken er niet gemakkelijker op.

Dat het zoeken naar eigen wetenschappelijkheid nog zeer gebrekkig is, zal verderop, bij de bespreking van de verwarring omtrent « politieke wetenschap », sociologie en « politieke sociologie » nader geïllustreerd worden. De *Encyclopedia of the Social Sciences* geeft hiervan in haar vijftiende uitgave, in 1963, nog een andere aanduiding, doordat zij onderhavige tekst van Hermann Heller, opgesteld in 1934, nog steeds reproduceert. H. Heller schrijft daar : « Since classical antiquity there has been handed down an extensive body of theory and knowledge which is today subsumed under the category of political science. It would be impossible, however, to formulate any precise definition of either the content of the method of this peculiarly comprehensive discipline. For in the designation political science neither the concept political nor the concept science has any fixed connotation ; in other words, the discipline is lacking in either a clearly delimited set of problems or a definitely prescribed methodology » (1). Zonder zo pessimistisch als H. Heller te zijn, kan het gebrek aan een eensgezindheid over de fundamentele hoofdlijnen toch nog niet ontkend worden.

Om redenen van pedagogische aard, of omwille van het efficiënt groeien van het wetenschappelijk onderzoek wordt een wetenschap in vakken gesplitst. Om diezelfde redenen kan een onderscheid tussen de wetenschap van de staat en die der internationale politiek verantwoord blijven. Maar

(1) *Encyclopedia of the Social Sciences*, 15e druk, 1963, deel XII, blz. 207.

die vakken in hun afzonderlijkheid verwijzen sterk naar de andere vakken en naar hun overkoepelende synthese. De scheiding tussen de studie van de internationale politiek en de « politieke wetenschap » op dit ogenblik is zeker niet van deze aard. Dit wordt zeer duidelijk aangetoond door de beginnende « sociologie van de internationale betrekkingen » die haast geen enkele verwijzing inhoudt naar een « politieke sociologie » die tot heden eigenlijk een sociologie van de staat is. Het naast mekaar leggen van een werk van Raymond Aron en van M.G. Lange tekent dit ten volle uit. Raymond Aron geeft als objekt van de sociologie der internationale betrekkingen vier thema's aan (2). Ten eerste de sociologie van de wapens en de gevechtstuigen en het in verband brengen én van de wapens met de organisatie van de legers én van de organisatie van de legers met de structuur van de maatschappij; ten tweede het opsporen van de groepen die voordeel hebben aan veroveringen; ten derde de betrekkingen van degenen die elkaar doden; ten vierde de onbewuste functies van de gewapende konflikten. Deze auteur brengt de sociologie van de internationale politiek terug tot de sociologie van de oorlog. Dit komt doordat hij de internationale politiek ziet als een « état de nature », d.w.z. die vorm van sociaal leven die bepaald wordt door de wettigheid en de wettelijkheid voor de acteurs om hun toevlucht te nemen tot het geweld. In deze état de nature is de oorlog de normale toestand en de vrede de abnormale. In de aktuele internationale politiek is er geen vrede, zegt R. Aron. Ze is dus ook geen objekt van de sociologie van de internationale betrekkingen volgens de auteur. M.G. Lange handelt in zijn werk : « Politische Soziologie » over de theorieën over staat en staatsvormen, over sociale klassen en sociale stratifikatie, over de partijen, de drukingsgroepen en belangengroepen, over het kiesgedrag, over het parlement, over bureaucratie en elite, over het totalitarisme (3). Het werk van M.G. Lange houdt zich overduidelijk bezig met de staat. Slechts terloops wordt er iets uit de internationale politiek vermeld, waar toch minstens de structuur en het gebeuren van de staten met en naast en tegenover mekaar, enige verduidelijking verdienen. (Dit is zeker geen volledige beoordeling van het werk, enkel een poging tot verduidelijking van de onverantwoorde scheiding tussen de wetenschappelijke studie van de staat en die van de internationale politiek.)

De wetenschappelijke studie van de politiek lijdt ten slotte nog erg aan onduidelijke en soms tegenstrijdige bepalingen van « politieke wetenschap », sociologie en « politieke sociologie ». De uitdrukking « politieke sociologie » geeft spraakkunstig aan dat het gaat om een sociologie die politiek georiënteerd is; anders gezegd, een sociologie die aan bepaalde beleidsopties verbonden is. Politieksociologie of sociologie van de politiek geven spraakkunstig aan dat het gaat over de sociologie van de politiek, over het sociologisch kennen van het politieke gebeuren. Dit zijn zeer verschillende dingen. De ene benaming — politieke sociologie — kan de sociologie in haar geheel betreffen, waar de twee andere benamingen — politieksociologie en sociologie van de politiek — enkel een deel van de sociologie, een bijzondere sociologie aanduiden. Maar vooral geeft de eerste een oriëntering van de wetenschap aan, waar de twee andere uitdrukkingen enkel een objekt van de wetenschap aangeven, (dat op zijn beurt eventueel al dan niet van uit een politiek gezichtspunt kan benaderd worden en zo tot politieke politieksociologie wordt). Zonder een exhaustief overzicht van de geschiedenis van de sociologie te geven, kan men toch door een paar feiten hieruit voldoende duidelijk maken dat de « politiek (georiënteerde) sociologie » geen vluchtige uitzondering is. De vroeg-sociologen en de eerste sociologen als Saint-Simon en Comte hebben zulke politieke sociologie gerealiseerd. « Het ging altijd weer om een science politique, om wetenschappelijke stelsels die werden opgebouwd en gehanteerd als instrumenten, waarmee men de fundamenteën meende te kunnen leggen en de richting aangeven ten behoeve van een staatkundige reorganisatie, die een betere en gelukkiger menselijke samenleving waarborgen zou » (4). Ook Max Weber heeft « politieke » sociologie bedreven (5). De politieke sociologie is evenwel niet alleen een gebeuren in het verleden geweest. Zij handhaaft zich ook nu nog. Denk voor het nederlands taalgebied, aan namen als P. Thoenes en H. Hoefnagels. P. Thoenes stelt het bestaan vast van een politieke sociologie, als

(2) ARON R., *Une sociologie des relations internationales*, blz. 311, in *Revue française de Sociologie*, 1963, nr 3.

(3) LANGE M.G., *Politische Soziologie*, Berlijn, 1961, 238 blz.

(4) Zie KRAEMER P., DE TOMBE H., blz. 109, in VAN HESSEN J., e.a., *Wegwijzer in de sociologie*, Amsterdam, 1963, 334 blz.

(5) Zie bijvoorbeeld: WEBER M., *Staatssoziologie*, uitgegeven door Winkelmann J., Berlijn, 1956, 129 blz.

een « wetenschap die door haar relatie met het beleid een politieke inhoud heeft gekregen of een politieke rol speelt », en pleit, ten einde de democratie in de verzorgingsstaat te herstellen, voor een uitdrukkelijke aanvaarding van het politiek karakter van de sociologie, op voorwaarde dat men er een open wetenschap van maakt (6). Ook het debat omtrent H. Hoefnagels' : « Nederland een sociaal paradijs? » wijst in de richting van een actuele politieke sociologie (7). Voor België kan men refereren naar het werk van H. Janne en J. Morsa : « Sociologie et politique sociale dans les pays occidentaux » (8). Politieke sociologie en politiekssociologie zijn dus wezenlijk verschillende realiteiten. Het is dan ook goed ze onderscheidelijk te benamen. Tot hiertoe is dit echter nog niet gebeurd, zodat men beide termen door mekaar gebruikt zal vinden. Gelijkmatic dient het onderscheid gemaakt tussen politieke wetenschap en wetenschap der politiek, alhoewel ook hier wetenschap der politiek soms onder de naam politieke wetenschap wordt aangediend. Dit is uiteindelijk een dubbele vraag. Enerzijds stelt zich de opgave van het goed betitelen van de wetenschappelijke produkten. Maar anderzijds rijst een epistemologische vraag, nl. de mogelijkheid tot een « waarden-vrij » onderzoek bij politieke studie-objekten? Op deze vraag hoeft hier niet nader ingegaan. De opgave hier is afbakening van objekt en methode van wetenschap der politiek en politiekssociologie.

Er zijn bij het bepalen van de politiekssociologie en het stellen van deze in en (of) tegenover de wetenschap der politiek verschillende richtingen te onderkennen.

Een eerste richting is deze die de politiekssociologie niet als een positieve, empirische wetenschap, maar als een sociale wijsbegeerte of een staatsfilosofie beschouwt. Een voorbeeld hiervan is het werk van G. Salomon-Delattour : « Politische Soziologie » (9). Een tweede richting stelt de wezenlijke identiteit van politiekssociologie en wetenschap der politiek. Volgens M. Duverger is er geen verschil tussen deze twee wetenschappen, alhoewel hij aanvaardt dat zijn opinie niet algemeen gedeeld wordt. « Pour nous sociologie politique et science politique sont synonymes » (10). Dit staft hij met voorbeelden « qui montrent que la distinction de la sociologie politique et de la science politique est purement administrative et

pédagogique : elle correspond seulement à une différence dans les structures universitaires, qui n'est pas la même dans tous les pays » (11). M.G. Lange die het genuanceerder ziet, aanvaardt het onderscheid tussen wetenschap der politiek en politiekssociologie, als een gevolg van de traditie waaruit beide gegroeid zijn. De politiekssociologische studies kennen volgens Lange een thematische eenheid, nl. de spreiding en de uitoefening van de macht in de maatschappij. Maar dat is nu juist het objekt dat vele onderzoekers in de wetenschap der politiek als hun objekt opeisen. Op basis van het gemeenschappelijk objekt en op basis van het zich ontwikkelen van de wetenschap der politiek als een « Integrationswissenschaft » die o.a. beroep doet op het psychologisch en sociologisch benaderen van de politiek, neemt het vervagen van de grenzen tussen beide wetenschappen toe. Dat het nog niet tot een opsorping gekomen is, wijst Lange aan de verschillende tradities waaruit beide takken gegroeid zijn. De politiekssociologie die bevrucht is door het marxisme dat staat en politiek als de bovenbouw van de sociaal-ekonomische structuur ziet, refereert in haar onderzoek nog voornamelijk naar de sociale gelaagdheid en de klasse-structuur. De wetenschap der politiek uit de Amerikaanse traditie van beschrijving van de werking der instellingen gegroeid, verwijst volgens deze auteur nog steeds primair naar de politieke instellingen als dusdanig (12). Andere auteurs als O. Stammer, G. Eisermann, R. Bendix en S.M. Lipset komen tot bepalingen of omschrijvingen van de politiekssociologie, maar geven haar verhouding tot de wetenschap der politiek niet aan (13). Nog een

(6) THOENES P., *Naar een politieke sociologie*, blz. 219-228, in: *De elite in de verzorgingsstaat*, Leiden, 1962, 268 blz.

(7) HOEFNAGELS H., *Nederland een sociaal paradijs? Poging tot een sociologisch verantwoorde beoordeling onzer sociale verhoudingen*, in: *Sociologische Gids*, 1961, nr 6, blz. 274-289.

(8) JANNE H., MORSA J., *Sociologie et politique sociale dans les pays occidentaux*, Brussel, 1962, 105 blz.

(9) SALOMON-DELATOUR G., *Politische Soziologie*, Stuttgart, 1959, 261 blz.

(10) DUVERGER M., *Introduction à une sociologie des régimes politiques*, blz. 3, in: GURVITCH G., *Traité de sociologie*, deel II, Parijs, 1960.

(11) LANGE M.G., a.w., blz. 3.

(12) LANGE M.G., a.w., blz. 8-22.

(13) STAMMER O., *Politische Soziologie*, blz. 256-312, in: GEHLEN A., SCHELSKY H., *Soziologie. Ein Lehr- und Handbuch zur modernen Gesellschaftskunde*, Düsseldorf, 1955.

EISERMANN G., *Soziologie der Politik*, blz. 292-337, in: EISERMANN G., *Die Lehre von der Gesellschaft*, Stuttgart, 1958.

BENDIX R., LIPSET S.M., *Political Sociology*, blz. 79-99, in: *Current Sociology*, 1957, nr 2.

andere opvatting verdedigt G.E.G. Catlin die de « political science » als sociologie beschouwt (14). De « political science » is gewoon een deel van het grote sociologisch geheel.

Als slot en sluitstuk van dit overzicht fungeert de opvatting van G. Burdeau, die een haast volkomen aan Catlin tegengestelde opvatting huldigt (15). Burdeau onderscheidt « les sciences politiques » en « la science politique ». Onder de eerste benaming verzamelt hij de bijdragen van de sociale wetenschappen, zoals de geschiedenis, het staatsrecht, de economie, de sociologie, de psychologie e.a. in wat zij over het politieke leren. Dit is wezenlijk een verzamelen. Daartegenover staat la science politique. Dit is volgens Burdeau niet wat gedekt wordt door de angelsaksische uitdrukking « political science » d.w.z. de kennis van het werkelijk beleid van de staat en de politieke entiteiten, maar is wel « la science qui se propose d'étudier des relations d'autorité et d'obéissance et leurs effets sur le comportement des hommes pour en dégager une explication cohérente et intelligible de la structure et du dynamisme des sociétés politiques. Pratiquement, il s'agit d'édifier une théorie systématique de la réalité où celle-ci s'incorporera par l'entremise de ce que chaque phénomène comporte en lui de politique » (16). Omdat Burdeau het politieke ziet als : « le social parvenu à la maturité, le social conscient, organisé et maître de lui-même » moet hij tot een vergaande hypothetische opvatting van la science politique komen, nl. « la science politique ne peut plus être considérée comme une science sociale parmi d'autres : elle est leur point d'aboutissement à toutes » (17). Van wetenschappen die diverse aspecten van het sociale leven onderzoeken zouden de sociale wetenschappen de onderscheiden instrumenten van een enige kennis, de kennis van het politieke worden.

II. Staatsbeheer en maatschappelijke vormgeving.

In oktober 1954 richt het ABVV (Algemeen Belgisch Vakverbond) een buitengewoon kongres in, over : « De economische toestand in België en de toekomstperspektieven ». Op dit kongres vraagt het ABVV, omwille van de monopoliepositie van de elektriciteitsproducenten en -verdelers, omwille van de verspreiding en verbrokkeling van de ondernemingen en omwille van de gemeen-

telijke para-fiskaliteit in de elektriciteitsbedeling, de nationalisatie van de elektriciteitssector (productie en distributie). Hoofdzakelijk naar aanleiding van deze eis raken de elektriciteitsmaatschappijen bevreesd en organiseert het VBN (Verbond der Belgische Nijverheid) een rondetafelkonferentie met vertegenwoordigers van de private elektriciteitsmaatschappijen, de vakbonden en het VBN. Deze rondetafelkonferentie komt tot een akkoord, waarbij o.a. een controlecomité wordt opgericht, waarin de private elektriciteitsmaatschappijen, de vakbonden en het VBN zetelen. De meeste verdere syndikale eisen zijn sindsdien op dit akkoord gericht. Zo vraagt het ABVV in 1961 : uitbreiding van de bevoegdheden van het controlecomité (18). In dit gebeuren dient opgemerkt dat de staat en zijn organen volledig buiten deze bespreking, het akkoord en de organisatie zijn gehouden ; m.a.w. niet-statelijke maatschappijinstellingen komen onderling tot een akkoord over hoe dit functioneren in de maatschappij moet georganiseerd en beheerd worden (19). Waaruit dan besloten kan worden dat er een maatschappijbeheer is buiten de staat. Dit is een belangrijk onderscheid voor de wetenschap der politiek.

In het kader van haar programma voor streekontwikkeling spant de regering zich in om investeringen in ons land te krijgen (zo zou volgens het programma 1962-1965 de overheid twee derden van 78 miljard productieve investeringen voor haar rekening nemen). Tijdens die zelfde periode investeert een grote holding voor 17 miljard in het buitenland. Zonder zich over de zaak ten gronde te willen uitspreken, dient hier aangestipt dat twee verschillende « politieken » gevoerd worden, dat er beheer is, met weerslag op de globale maatschappij, naast dat der overheid.

LIPSET S.M., *Political Man, The Social Bases of Politics*, Londen, 1960, 432 blz.

(14) Aangehaald door DAUDT H., *Enige recente ontwikkelingen in de wetenschap der politiek*, Leiden, 1963, blz. 4-5.

(15) BURDEAU G., *Méthode de la Science Politique*, Parijs, 1959, 495 blz.

(16) BURDEAU G., *a.w.*, blz. 50.

(17) BURDEAU G., *a.w.*, blz. 103.

(18) Deze inlichtingen werden verstrekt door de heer R. Maes tijdens een mededeling voor het Centrum voor Politieke Studies te Leuven. Deze inlichtingen worden verwerkt in het proefschrift dat de heer R. Maes eerlang zal publiceren.

(19) Er dient nochtans deze nuancering aangebracht. De Staat had zowel op de rondetafelkonferentie als in het controlecomité waarnemers. Deze waarnemers hadden tot in 1964 evenwel geen enkel stemrecht, zodat ons besluit tot in 1964 reëel is geweest.

De informatieverspreiding en opinievorming kunnen van land tot land zeer verschillende statuten hebben: hier haast totaal vrij, daar zekere verplichtingen, ginder onderworpen aan een strenge overheidsensuur, of nog elders ingeschakeld als dienst van de staat; in het ene geval onafhankelijke. « maatschappelijke » massa-media, in het andere instrumenten van de overheid.

De godsdiensten verordenen in zekere mate ook morele leefregels. Zo vraagt de katholieke kerk de onverbreekbaarheid van het huwelijk en verwerpt ze de echtscheiding. Positiefrechtelijk is de echtscheiding in België wel toegelaten. Maar voor een aantal belgen is de norm van de kerk veel meer bindend dan de toelating van de staat, zodat de kerk in dat opzicht meer maatschappij-ordenend en maatschappij-vormgevend is dan de staat.

Deze gegevens uit de werkelijkheid bevestigen dat er een maatschappijordening en een maatschappijbeheer bestaat buiten deze van de staat of de deelstatelijke structuren. Ook in het internationale leven kunnen voorbeelden geciteerd worden van ordening, beheer en vormgeving buiten deze verwekt door de tussenstatelijke en bovenstatelijke structuren. Denk aan bepaalde stellingnamen van de kerken; aan het ontdekken en exploiteren van nieuwe energiebronnen; aan het openrukken van de grenzen en de enorme mededeling van vreemde culturen langs de moderne massa-media.

De politieke structuur is het organisatorisch opgebouwde geheel van instellingen die door de maatschappij uitdrukkelijk zijn gesteld om de maatschappij als dusdanig en in haar geheel te ordenen. Het eigene van de politieke structuur is de sociaal-verworven opdracht om de maatschappij « volgens het algemeen welzijn van die maatschappij » te organiseren.

De politieke structuur omvat zowel de deelstatelijke (al dan niet autonoom of onder voogdij), de statelijke, de tussenstatelijke en bovenstatelijke instellingen, in een minder of meer georganiseerd geheel opgebouwd, d.w.z. een doelgericht geheel, planmatig en hiërarchisch opgebouwd. Vandaag de dag is de wezenlijk-centrale instelling in de globale politieke structuur nog steeds de staat. De staat is de spil- « Gebilde » in de globale politieke structuur: van de staat uit vertrekken de meeste krachtlijnen en processen gaan naar de staat toe om daar « gekonsakreerd » te worden.

Waar nu de wetenschap der politiek de notie « politiek bestel » hanteert om de sociale structuur aan te duiden die het centrale systeem van machts- en gezagsverwerving en -gebruik in zich draagt, dekken de begrippen staat en politiek bestel heden meestal dezelfde realiteit. Otto Stammer stelt zelfs een volledige identiteit tussen staat en wat hij noemt de « politieke Ordnung », nl. « het historisch individueel uitgebouwde systeem van standvastige, politiek-actieve machtsposities, machtsdragers en machtsfuncties en de zich hieruit vormende machtsverhoudingen in de totaalstructuur van ongeorganiseerde groepen, belangen- en drukkingsgroepen, openbare instellingen en staatsorganen » (20).

De maatschappelijk gestelde opdracht van de politieke structuur kan langs verschillende wegen gebeuren: burgeroorlog, verkiezingen, revolutie, instelling van monarchie of presidentieel regime, enz. Ook kan deze opdracht zeer verschillende inhoud hebben, bv. een état-gendarme zijn, zonder meer, een verzorgingsstaat uit te bouwen, de dictatuur van het proletariaat (tijdelijk) te vestigen, enz. Maar ondanks al deze verscheidenheid heeft de politieke structuur, of beter nog hebben de politieke bestellen toch dit als wezenlijk kenmerk: de opdracht opgelegd door de maatschappij om de maatschappij in haar geheel, en als dusdanig te ordenen. De politieke structuur is « instance ultime » in de mate dat zij maatschappelijk als dusdanig de consensus heeft. Aanvaardt het werkelijk land niet langer het wettelijk land, dan vervalt de uiteindelijke beslissingsmacht. Dit hoeft niet dadelijk met opstand en revolutie gepaard te gaan, ook de toch frekwent voorkomende feedback-mechanismen zijn hiervan uiting. De politieke structuur is « instance ultime » in zover zij zichzelf als dusdanig kan waar maken. De « instance ultime » is bijgevolg geen kenmerk ter definitie, het is een te realiseren opgave voor de politieke structuur. Het politiek gebeuren is dan het geheel van de processen die zich in die politieke structuur afspelen. En dit gebeuren vormt het object van de wetenschap der politiek of, anders benaamd, van de politicologie. De wezenheid van dit gebeuren wordt in de politieke theorie, aktueel, zeer sterk gezien als een strijd om en het hanteren van de macht en het gezag. Macht wordt

(20) Geciteerd bij LANGE M.G., a.w., blz. 25.

dan bepaald als de mogelijkheid om het gedrag van anderen te richten, en gezag als geïnstitutionaliseerde macht of macht die aanvaard wordt, die de consensus heeft (21). Het politiek gebeuren is dienvolgens het verwerven, behouden en gebruiken van macht en gezag in die structuren die door de maatschappij uitdrukkelijk zijn gesteld om de maatschappij te ordenen. Deze bepaling is een typisch voorbeeld van een verwetenschappelijkte definitie. Inderdaad, er zit reeds een deel kennis, een ervaring en een optiek van onderzoek in verwerkt. Dit maakt de bepaling tegelijk rijker en meer broos; rijker omdat het perspectief van wetenschappelijkheid duidelijker is voorgesteld, maar brozer in zover nieuw onderzoek andere bevindingen of oriënteringen zou open maken. Het is belangrijk voor ogen te houden dat men in de definitie van het politieke gebeuren tot machts- en gezagsprocessen een grotere voorwaardelijkheid heeft ingevoerd, maar een voorwaardelijkheid die vooralsnog mogelijkheid tot diepgang biedt.

Een bijkomende vraag hier is de wezenheid van de maatschappijvormgeving buiten deze door het politieke gebeuren veroorzaakt. Is deze vormgeving de resultante van alle sociale processen die het sociale leven mogelijk maken en onderliggen, processen als functionele opdeling, stratifikatie en positiebepaling, samenwerking, aanpassing, assimilatie, konflikt, communicatie, socialisatie, indoctrinatie, enculturatie en acculturatie, sociale waardenbepaling, controle, afwijking, verandering? Is het m.a.w. de koördinatie van duizenden individuele daden in een min of meer stabiel systeem van daden in de sociale ruimte? Of is die vormgeving de vormgeving die de grote maatschappelijke structuren en instellingen — als gezin en familie, de economische structuren, de kerkgenootschappen en godsdiensten, onderwijs en wetenschap, ontspannings- en verzorgingsinstellingen, kunst- en informatiemedia — voor zichzelf of in onderlinge samenwerking maken? Dit is in wezen een vraag voor de sociologie. Zij is het die dit « tension management system in evolution », naar de uitdrukking van A. Inkeles, moet uitklaren (22).

Het onderscheid tussen maatschappelijke vormgeving vanuit de politieke bestellen en vanuit andere maatschappelijke instellingen biedt operationele mogelijkheden. Participatie aan de politiek komt dan te staan tegenover participatie aan niet-

politieke structuren, en dit vanuit de fundamentele vragen welk beheer het meest onmiddellijke en het meest fundamentele is: de politiek of bijv. die van de economie of het gezin. Het verschil tussen belangenstructuur en drukingsstructuur wordt inzichtelijker. Een belangenstructuur verdedigt de belangen van haar leden — van welke aard ook — in de niet-politieke maatschappelijke vormgeving (op een meer directe wijze). Een drukingsstructuur verdedigt de belangen van haar leden in het politiek bestel met de daartoe geëigende middelen (die veel onrechtstreekser zijn). Nationalisatie is uiteindelijk het onttrekken van de aangelegenheid aan de niet-politieke structuur om het in het staatsbeheer te halen; het wordt van private ordening tot algemeen maatschappelijke ordening.

Het extreme uitbreiden van het staatsbeheer vindt men in totalitaire bestellen. Hans Buchheim (23) schrijft hierover: « Diese Vergewaltigung folgt aus der Tatsache, dass der totalitäre Herrschaftsanspruch sich nicht in den Grenzen möglicher staatlicher Zuständigkeit hält, sondern (...) *uningeschränkt* über das Ganze des menschlichen Lebens verfügen will. Er beschränkt sich nicht auf die Lebensbereiche, für die der Staat zuständig ist, sondern will alle umfassen und auch dort ausschliesslich allein bestimmen, wo eine politische Herrschaft höchstens helfende Funktionen erfüllen kann, etwa im Leben der Familie, in der wissenschaftliche Forschung und in der Kunst. Die totalitäre Herrschaft versucht den ganzen Menschen, die Substanz und Spontaneität seines Daseins in den Griff zu bekommen, einschliesslich seines Gewissens. Sie erkennt die Gesellschaft nicht als den dem Staat vorgeordneten Raum der Freiheit an, der im Prinzip jeder Herrschaftskompetenz entzogen ist, sondern greift ausdrücklich in ihn ein, um ihn nach einem eigenen Plan von Grund auf zu verändern; denn sie will nach einem ideologischen Schema und mit sozialtechnischen Methoden eine völlig neue Gesellschaft, einen Menschen

(21) Zie VAN DOORN J.A.A., *Sociology and the Problem of Power*, in: *Sociologia Neerlandica*, 1962-1963, nr 1, blz. 10-12, en 20-22.

LADRIERE J., *Le pouvoir*, blz. 39-80, in: GILSON R., *Pour une démocratie efficace*, Leuven, 1965, 241 blz.

(22) INKELES A., *What is Sociology*, Englewood Cliffs, 1964, 128 blz.

(23) BUCHHEIM H., *Totalitäre Herrschaft. Wesen und Merkmale*, München, 1962, blz. 14-15.

« mit neuen Eigenschaften » wie Lenin sagt, ja eine neue Welt schaffen ». H. Buchheim heeft hier in, een sierlijke stijl, een uiterste gestalte van het onderscheid tussen staatsbeheer en maatschappij-beheer voorgesteld.

III. Bouwstenen tot het kennen.

Sociologie en wetenschap der politiek zijn zowel naar hun objekt als naar hun methode verschillend. Sociologie bestudeert het maatschappelijke en de wetenschap der politiek (of politologie, of politicologie) bestudeert slechts een deel uit het maatschappelijk gebeuren, nl. dat binnen de politieke structuur. Sociologie heeft als eigen formeel objekt : het maatschappelijke als maatschappelijke, om het even of dit nu nader beschreven wordt als « a tension management system in evolution » of als « de sociale werkelijkheid als sociaal systeem, dit laatste dan bepaald als een bestendige dynamische betrokkenheid op elkaar van de sociale en de culturele structuur » (24). En uit dit eigen formeel objekt haalt zij ook haar eigen methodiek die geaxeerd is, langs waarneming, peiling en proefneming op het onderkennen van dat meer-dan-individuele gebeuren, dat een kader en een determinatie vormt voor het handelen van de personen. De wetenschap der politiek streeft naar de kennis van de feitelijkheid van het politieke gebeuren. Ze is fenomenologische werkelijkheids-wetenschap, die daarom de inbreng van verschillende disciplines, als sociologie, psychologie, biologie, demografie, etnologie, geschiedenis, het recht, de ekonomie en de krijgskunde nodig heeft. Wij willen de mogelijkheden voor de wetenschap der politiek die deze hulpwetenschappen bieden aan de hand van enkele voorbeelden reëler stellen.

Slechts een psychologische benadering kan uiteindelijk duidelijk gegevens aan de hand doen omtrent een aantal fundamentele machtsmomenten in het politieke gebeuren. De politiek-weinig-relevante-onderzoeken à la M.L. Farber, die een verband vaststelt tussen autoritaire politieke houding en een anale fixatie, kunnen niet het tegendeel bewijzen (25). Uiteindelijk zullen enkel mede door een psychologische benadering van de motivering van de kiezers grondige uitspraken kunnen gedaan worden over de verklaring van het kiesgedrag; hierbij verwijzend naar onderzoeken als :

H. Eysenck : *Psychology of Politics*, en als H. Hyman : *Political Socialization* (26).

Ook alle momenten in het politieke gebeuren die zich vernauwen van bredere sociale handelingen tot interakties tussen enkele personen, dienen mede verklaard te worden vanuit de persoonlijkheids-structuur van de betrokken personen. Een eenvoudige verwijzing naar figuren als kanselier Adenauer, de presidenten Kennedy en de Gaulle, koning Leopold III, minister Spaak, toont dit reeds aan. Midden heel wat andere werken moge hier ter illustratie verwezen worden naar studies als die van A. Heidenheimer over de rol van Adenauer bij het ontstaan en het tot bloei komen van de CDU; naar werken — hoe betwist ook — als dat van Ramon Arango over de koningskwesitie in België; naar werken als dat van A. Bullock over Hitler; naar werken als dat van K. Van Isacker over het Daensisme (27).

Waar de groepsdynamica vaststelt dat gehaastheid tot beslissen en realiseren, m.a.w. gehaastheid tot besluitvorming bij managers een ernstig gevaar insluit tot het niet altijd ontdekken of niet in werking stellen van de best mogelijke oplossingen, daar biedt de groepsdynamica op zijn minst een uit te testen hypotese die bepaalde aspecten van de regering Lefèvre-Spaak 1961-1965 meer inzichtelijkheid kan geven. Dat deze ingesteldheid tot stevig geleide besluitvorming aanwezig was blijkt bv. reeds uit de regeringsverklaring van 2 mei 1961. Ook heeft minister H. Fayat dit post-factum verklaard op het kongres van de brusselse BSP-federatie van 19 juni 1965 (28). En of steeds de beste oplossingen gekozen werden moge onder-

(24) LEEMANS E., *Op de drempel van de sociologie*, Nijmegen, 1960, blz. 14.

(25) FARBER M.L., *The Anal Character and Political Aggression*, in: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955, blz. 486-489.

(26) EYSENCK H., *Psychology of Politics*, Londen, 1960, XVI+317 blz.

HYMAN H., *Political Socialization. A study in the Psychology of Political Behavior*, New York, 1959, 175 blz.

(27) HEIDENHEIMER A., *Adenauer and the CDU*, Den Haag, 1960, 259 blz.

ARANGO A.R., *Leopold III and the Belgian Royal Question*, Baltimore, 1961, XIV+234 blz.

BULLOCK A., *Hitler. A Study in Tyranny*, Londen, 1952, 776 blz.

VAN ISACKER K., *Het Daensisme. De teleurgang van een onafhankelijke, christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen, 1898-1914*. Antwerpen, 1959, 208 blz.

(28) Volgens *De Standaard*, 21 juni 1965: « Het is van regeringswege een vergissing geweest teveel te hebben willen doen ».

zocht worden aan de hand van bij voorbeeld de onderhandelingen op Hertoginnedal van 4 en 5 juli 1963 waarbij de verkaveling van de brusselse randgemeenten volgens de taal die in de verschillende delen van de betwiste gemeenten wordt gesproken, werd verworpen; of uit het verlenen van de omnivalentie van het diploma van het middelbaar onderwijs langs het maturiteitsexamen, of uit de verschillende « wetgevingen » omtrent de Ziekte- en Invaliditeitsverzekering. Dit is zeker geen definitieve uitspraak, enkel een mogelijk voorbeeld van het inzichtelijk maken van de politieke werkelijkheid door psychologische studies.

Eén voorbeeld, tussen zeer vele, uit het recht. Artikel 170 van het kieswetboek bepaalt o.a. dat bij de wetgevende verkiezingen de lijststemmen zullen toegekend worden, volgens de voordrachtsorde, aan de titelvoerende kandidaten tot eerst de eerste kandidaat, dan de tweede, dan de derde enz. het cijfer van verkiesbaarheid hebben bereikt. Een wijziging van deze passus uit artikel 170, zodat de lijststemmen ofwel niet, ofwel gelijk aan alle kandidaten zou toegekend worden, zou als gevolg hebben gehad dat in de Kamer van Volksvertegenwoordigers van 1961, op het totaal van 212, niet minder dan 32 andere mandatarissen zouden gezeteld hebben (met behoud van dezelfde partijsterkten). Deze wettelijke bepaling is in die mate machtsfaktor.

Ook de krijgskunde levert bijdragen tot het politieke gebeuren. Dit wordt bijv. zeer sterk duidelijk in onderhavige tekst van generaal A. Beaufre uit zijn *Introduction à la Stratégie*: « L'interception des armes atomiques est apparue assez vite comme pouvant être l'élément clef de la stratégie nouvelle. Que la valeur de l'interception devienne absolue de notre côté et il n'y aurait plus besoin d'action préventive — si dangereuse politiquement — ni de protection physique et la menace de représaille adverse perdrait tout pouvoir. Mais cet objectif idéal est très difficile techniquement à réaliser et à maintenir. Dans la course technologique gigantesque qui s'ouvre entre l'interception et la pénétration, à chaque progrès de l'interception répondra un nouveau progrès de la pénétration. Ainsi se développe en temps de paix une nouvelle forme de stratégie, à peine ébauchée dans les conflits antérieurs par ce qu'on avait appelé « la course aux armements ». Cette stratégie ne livre pas de batailles mais cherche à surclasser les per-

formances des matériels adverses. On lui a donné le nom de « stratégie logistique » ou de « stratégie génétique ». Sa tactique est industrielle, technique et financière. C'est une forme d'usure indirecte qui, au lieu de détruire les moyens adverses se contente de les déclasser, entraînant par là des dépenses énormes. (...) Ainsi se joue une guerre silencieuse et apparemment pacifique mais qui pourrait s'avérer décisive à elle seule » (29). Dit is ten volle power-politiek.

Deze voorbeeldenreeks van wezenlijke bijdragen tot de wetenschap der politiek, geleverd door een psychologische benadering of een kennis van het recht of van de krijgskunde, zijn enkel illustratief. Evenzo leveren ook sociologie, demografie, etnologie, ekonomie, geschiedenis en aardrijkskunde elementen ter duiding van machts- en gezagsprocessen in de politieke structuur.

Deze elementen van kennis dienen geïntegreerd in een wetenschap der politiek. Dit is evenwel niet het losweg bij mekaar voegen van broksgewijs en dispaaraat kennen van de politiek, maar de integratie in één zelfstandige synthese. En deze integratie bestaat niet alleen in het wegwerken van lacunes in het onderzoek, in het ordenen van het onderzoek en dus ook van de groei van de wetenschap; in het gedeeltelijk bijwerken en herwerken van de disparate gegevens in zover zij, gegroeid als ze zijn uit andere wetenschappen, het eigene van de politiek te weinig hebben onderkend of gerespekteerd. Maar ook en vooral in het hiërarchiseren van de aangebrachte gegevens. Er is een eenheidsvormende kracht nodig die de aanbreng van de verschillende wetenschappen kan inschakelen, in overeenstemming met het kennisvlak van deze wetenschappen, in een conceptueel schema dat geaxeerd is op het eigene van het politieke. Methodologisch kan de wetenschap der politiek starten met een kronologische beschrijving van het gebeuren, die wat betreft de verschillende fasen, handelende personen en sociale elementen, zo volledig mogelijk moet zijn. Participerende observatie en grondige bronnenstudie zijn hiertoe vereist. De tweede stap bestaat er in, vertrekkend van de uiteindelijke konstellatie van macht en gezag, terug het vormend proces af te gaan en gaandeweg de knooppunten van verwerven, behouden en

(29) BEAUFRE A., *Introduction à la Stratégie*, Paris, 1963, blz. 67-68.

gebruiken van macht en gezag te ontdekken. Kennis van de groeiende wetenschap der politiek — zij ze ook betreffende andere politieke bestellen —, gekombineerd met streng wetenschappelijk-ascetische groei tot objectiviteit en zich verfijnend opmerkingsvermogen zijn hiertoe de aangewezen wegen. De derde methodologische fase van de wetenschap der politiek zoekt het bepalen van de omvang en de agenten van het ingrijpen in het politiek gebeuren, voornamelijk door experimenten, enquêtes en vergelijkingen met gelijksoortige gebeurtenissen.

Wat is nu opdracht en plaats van de sociologie van de politiek?

Het is vooreerst duidelijk dat evenmin in de sociologie van de politiek als in de wetenschap der politiek een meer dan pedagogische of analytische scheiding tussen eensdeels de internationale politiek en andersdeels het politieke gebeuren in de staatsstructuur mag aanvaard worden. Zelfs rijst de vraag of de typisch sociologische benadering van het politieke gebeuren *analytisch* wel het best gediend is door een sterk doorgedreven onderscheid hieromtrent? Komt bijv. de handhaving, in de aktuele politieke structuren, van Dahrendorfs onderscheid tussen de machthebbers en de « alleen-maar-kiezers », o.a. niet door de onmogelijkheid om in de internationale politiek ook nog maar het « alleen-maar-kiezers » in te voeren? Of zou niet kunnen blijken dat drukking in de internationale politiek en in de staat, fundamenteel hetzelfde sociologisch proces is?

De sociologie van de politiek bestudeert het politieke gebeuren als een sociaal systeem, nl. het geheel van de processen, dat aan het politieke gebeuren maatschappelijk ten grondslag ligt. De maatschappelijke grondslag wil zeggen de ordening waarbij eventueel vele en verschillende personen en mogelijk in zeer frekwente mate met mekaar in interactie en kommunikatie kunnen en ook werkelijk komen. Die ordening betekent niet dat er geen afwijkend gedrag zou zijn, integendeel ook revoluties en misdadigheid zijn maar mogelijk op basis van die ordening. Zonder die ordening zou men totaal naast mekaar leven of in een volledige ongeordendheid. De ordeningsmogelijkheden, in zover zij in ieder mens ingebouwd zijn, behoren niet tot het sociologisch objekt maar worden onderzocht door de sociaal-psychologie. Die ordening is evenmin de fysische ge-

venheid van tijd en ruimte. Die ordening is de konstantheid of de wetmatigheid in de sociale dynamiek, die juist noodzakelijk zijn om tot een zinvolle sociale dynamiek te komen, een dynamiek die menselijk samenleven is (30). Sociologie van de politiek dient dan ook in de politieke ruimte dat maatschappelijk grondpatroon dat het politieke gebeuren schraagt in zijn werkelijkheid te onderkennen.

Een paar voorbeelden moge dit konkreter maken. De sociale stratifikatie, zijnde het vertikaal, hiërarchisch opgebouwd zijn van de maatschappij, hoofdzakelijk naargelang vorming, inkomen en beroep, wordt vrij algemeen erkend. Maar zoals de sociale status gehiërarchiseerd is, zo is ook de macht gehiërarchiseerd. Sommige posities omvatten veel meer macht dan andere. Er is wel degelijk een machts-stratifikatie voorhanden. En naargelang een zelfde direktief uitgaat van een hogere of lagere machtspositie, zal dit direktief in meerdere of mindere mate dwingend zijn. Zulk een reële machts-stratifikatie, met de bijhorende mate van dwingendheid vastleggen is meteen het verschijnsel van konsensus tot de macht nader uitklaren.

Een ander voorbeeld. Laten wij even de karakterisering « travaillisme » voor het werk van de regering Lefèvre-Spaak aanvaarden. Dan stellen wij verder de vraag: heeft het kiezerskorp die politiek ook als een travaillistische politiek ervaren? Het antwoord op deze vraag, zij het nu ja dan neen, vindt zijn fundament in typisch sociologische vragen als: was de informatie rechtlijnig, m.a.w. waren de kiezers zelf « involved », betrokken in de materialiteit van de maatregelen, of werd de afstand overbrugd door middel van opinievoorgevende tussenagenten als ons politiek kommunikatiekanaal bij uitstek, de pers, toch is? Wat minder genuanceerd geformuleerd: heeft het kiezerskorp het eigenlijk regeringswerk ervaren of het beeld dat de pers over dat werk heeft getekend? Dit zijn vragen van sociale afstand, van informatiewegen, van participatie, van sociale rol; typische elementen uit het sociologisch begrippen-apparaat.

(30) Die ordening is niet natuurwetenschappelijk definitief, zij is niet noodzakelijk eeuwig-onveranderlijk. Macro-factoren kunnen deze ordening gevoelig wijzigen. Maar aangezien dit in wezen een probleem is van de algemene sociologie, dient hier niet verder ingegaan op die problematiek.

De leiding (leadership, Führung), opgevat als het bepalen van de richting, de oriëntering, wat voor het politieke gebeuren een sleutelproces is, steunt sociologisch op de tweedeling : opzetverwezenlijking (goal achievement) en groepshandhaving (group maintenance). Vertaald in de democratie betekent dit hoofdzakelijk de spanning tussen de organisatorische eisen van een efficiënte beleidsvoering in een verzorgingsstaat en de drang naar verenigingsmatige deelname en medezeggenschap die uit de democratische ideologie voortvloeit. Omgezet tot de power-politics van de internationale politiek is de leiding de resultante van het pogen tot doorzetten van de eigen (nationale, partijdige of persoonlijke) opties omtrent de wereldorde en de noodzaak tot handhaven van de bondgenootschappen, d.w.z. minimaal het bewaren van de actuele machtsverdeling.

In één van de beste « readers » die tot nu toe verschenen zijn, nl. Political Behavior, uitgegeven door H. Eulau, S.J. Eldersveld en M. Janowitz, geeft G. Almond een zeer inhoudsrijk voorbeeld (31). De auteur klassificeert de politieke systemen (lees bestellen) niet op basis van het regime maar van het eigen model van gerichtheid naar het politieke gebeuren, m.a.w. van een globaal oriëntatiepatroon. Dit noemt G. Almond de politieke cultuur. Een homogene, sekuliere (d.w.z. meerdere waarden, rationeel berekenend, verhandelend en experimenteel) cultuur kenmerkt het engels-amerikaans politiek systeem. De voor-industriële politieke systemen kennen een gemengde cultuur : enerzijds invoering van westerse politieke culturen en anderzijds de plaatselijke, traditionele politieke culturen. De totalitaire politieke systemen zijn gekenmerkt door een ogenschijnlijk-homogene cultuur, maar een homogeniteit die in feite synthetisch is. De kontinentaal-europese politieke systemen zijn eveneens gekenmerkt door een fragmentatie van de politieke cultuur, maar deze deelen hebben gemeenschappelijke wortels en dragen eenzelfde nalatenschap. Deze onderscheiden politieke culturen geven ontstaan aan zeer verschillende uitbouw van de politieke rollen die deze indeling van de politieke systemen dan ook verder schragen. Zo zijn de politieke rollen in het engels-amerikaans politiek systeem zeer sterk gedifferentieerd, manifest, georganiseerd en verbuureaukratiseerd. Bovendien kennen de functies van de rollen een hoge stabiliteit en is er een spreiding

van macht en invloed over het geheel van het systeem. Daarentegen zijn de rollen in de voor-industriële systemen zeer weinig structureel gedifferentieerd en dienvolgens in hoge mate substitueerbaar, waaruit in feite een zeer grote vermenging van de rollen voorkomt. De totalitaire systemen worden getekend door een overwicht van de rollen tot dwangmatig optreden en een functionele instabiliteit van de voorradige rollen. En de politieke bestellen van het Europese vasteland, ten slotte, kennen een algemene aliënering van de politieke « markt ». Verder is er geen zelfstandigheid van de politieke rollen, maar deze zijn er eerder vastgehaakt in deelen die sterk de neiging vertonen een structuur in de structuur te worden. Bovendien kennen deze politieke bestellen een grotere substitueerbaarheid van de rollen dan de engels-amerikaanse systemen en een geringere substitueerbaarheid dan de voor-industriële bestellen. Ten slotte worden deze Europese bestellen, omwille van hun immobilisme, steeds bedreigd door de doorbraak (gepaard aan de afbraak van de bestaande rollen-structuur) van een charismatisch en cesaristisch nationalisme. G. Almond gelooft dat zijn visie inzichtelijkheid geeft. « Thus such concepts as mixed political culture and mixed political role structures may prepare the field researcher more adequately than the accepted political science theory and terminology, for in going to Indonesia or Thailand he will not only have in mind the Western conception of political process and system (...) but will rather look for the particular pattern of amalgamation of these roles with the traditional roles. His intellectual apparatus would enable him to grapple more quickly and more adequately with political phenomena which he might otherwise overlook, or treat as pathologies » (32). Nu is de « rol », het maatschappelijk verwachte gedrag, — dat zulk een grote plaats heeft in de klassificatie van G. Almond — een sleutelbegrip van de sociologische visie.

De sociologie van de politiek is helemaal niet een vergaarbak van allerlei feitelijke kennisgegevens omtrent het politieke die niet stroken met het normatieve. Evenmin wordt ze opgevat als een

(31) ALMOND G.A., *Comparative Political Systems*, blz. 34-42, in EULAU H., ELDERSVELD S.J., JANOWITZ M., *Political Behavior. A Reader in Theory and Research*, Glencoe, 1956, 421 blz.

(32) ALMOND G.A., *a.w.*, blz. 39.

synoniem voor de wetenschap der politiek. De sociologie van de politiek dient te zijn : het wetenschappelijk kennen dat in het politieke gebeuren het sociaal systeem, het sociaal functioneren, het sociale als kader en verloopswegen tot het feitelijk gebeuren, poogt te achterhalen en inzichtelijk te maken. Aldus bepaald is de politieksociologie een onderdeel van het sociologisch kennen dat een belangrijke bijdrage kan leveren tot de wetenschap der politiek. Zij is sociologie, daar zij gelijklopend is van methoden en technieken. Zij hanteert hetzelfde begrippenapparaat en wil een gelijkaardige realiteit onderzoeken, op het stramien van een zelfde inzicht en theorie. Zodoende is zij mogelijkheid tot toepassing, uitzuivering en vernieuwing van de sociologische kennis. De politieksociologie is tevens bijdrage tot de wetenschap der politiek. Naast de sociologie die de sociale werkelijkheid meer algemeen kennen laat, zal zij de aktualisering van de sociale realiteit in de ruimte die de wetenschap der politiek krachtens haar objekt

zelf interesseert, konkreter en adekwater sociologisch doorlichten. Deze kennis moet samen met wat andere sociale wetenschappen als psychologie, economie, etnologie, geschiedenis, over de politiek leren, integrerend gesynthetiseerd worden in de wetenschap der politiek.

Besluit.

De sociologie van de politiek zal gaandeweg aan de wetenschap der politiek bouwstenen van kennis aanbieden ; bouwstenen die des te waardevoller zijn daar zij vandaag de dag nog zeer weinig gekend zijn en slechts door weinigen intuïtief erkend worden. Daarnaast is de groei van politieke wetenschappen naar wetenschap der politiek een tweede, versnellend proces naar kennis van het politieke gebeuren. Als kennis vrij maakt, kunnen deze twee tendensen uiteindelijk enkel onderpand zijn voor een echtere en meer democratische politiek.

